

Кійко С. В.,

доктор філологічних наук, доцент кафедри германського,
загального та порівняльного мовознавства
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

СИНЕРГЕТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ОМОНІМІЇ СКЛАДНИХ СЛІВ

Анотація. У статті проаналізовано омонімію складних слів, виявлено випадки закріплення за омонімічними твірними основами різних значень, неоднакове функціональне навантаження омонімів при словотворі, деетимологізацію одного з омонімів у складному слові і перетворення його на морфему. Всі ці явища є проявом синергетичних потенцій омонімії в процесі словотвору.

Ключові слова: омонімія, синергетика, складні слова, словотвір, сполучувальні елементи.

Постановка проблеми. Складні слова – це морфологічно цілісні одиниці мови, складові частини яких є словами чи коренями слів, що пов'язані один із одним за певними моделями і утворюють монолітну лексичну одиницю. Вони є засобом мовної компресії, конденсованого вираження думки [6, с. 33] і найбільш економним засобом номінації [9, с. 143]. Оскільки «за багатьох комунікативних ситуацій виникає необхідність висловлення двох ідей однією лексемою» [1, с. 6], то складні слова сприяють економії лінгвальної енергії. Дія закону мовної економії (економії мовних зусиль) виявиться у максимально точному висловленні думки за допомогою мінімальної кількості мовних знаків без використання поширених описових конструкцій. Словоскладання сприяє тим самим реалізації мовної економії та є активним способом творення компактних за структурою лексичних одиниць [7]. Проте в деяких випадках утворені композити допускають подвійне трактування, тобто стають рефлексивними омонімами (термін В.А. Карпова [4]), і перешкоджають мовній комунікації. Це стосується насамперед складних іменників, основне слово в яких представлено віддієслівним іменником. Перший безпосередній складник може бути виражений іменником в однині або множині, як-от: нім. *das Bauernopfer* «селянин-жертва» / «жертва селянина», *der Mauerfall* «падіння стіни» / «падіння когось зі стіни», *der Bocksprung* «стрибок через «козла» / «стрибок козла», *der Fenstersturz* «падіння вікна» / «падіння когось із вікна». Нездозволене трактування спричиняє віддієслівний іменник, оскільки невідомо, в якому стані (активному чи пасивному) живе дієслово, від якого походить іменник.

Як системно обумовлене, широко розповсюджене і досить дискусійне явище лексико-словотвірного плану, омонімія складних слів була об'єктом низки досліджень (пор. [2, с. 104–165; 3; 8; 10 та інші]). Проте досі невирішеною залишається проблема розмежування омонімічних складних слів, що веде до різної інтерпретації подібних і навіть ідентичних фактів і перешкоджає їх систематичному опису. Крім того, детальний аналіз потребує явище синергетичної варіативності компонентів складного слова, що дозволяє усувати омонімічний конфлікт рефлексивних омонімів.

Отже, мета дослідження полягає у встановленні синергетичної сутності процесу словоскладання на матеріалі німецької мови та виявленні принципу синергетичної варіативності еле-

ментів омонімічних складних слів. Матеріалом дослідження слугувала суцільна вибірка омонімічних складних іменників, виписана з академічного тлумачного словника Duden [12], доповнена й уточнена відомостями з тлумачних словників Wahrig [16], Bunting [11] і Langenscheidt [14]. Наукова новизна одержаних результатів полягає в оновленому трактуванні омонімії складних слів, як динамічного явища в руслі синергетичного підходу до мови.

Виклад основного матеріалу дослідження. Синергетика, як загальна теорія самоорганізації складних систем, вивчає механізми і процеси взаємодії елементів і підсистем складних динамічних систем, які дозволяють їм зберегти цілісність і функціональні властивості (детальніше про принципи синергетики див. [5, с. 92–102]). У контексті нашого дослідження релевантним є, насамперед, встановлення та типологізація синергетичних процесів при утворенні та функціонуванні омонімічних складних слів.

Розглянемо прояви синергетичних потенцій омонімії при утворенні складних слів. Для більшості іменників німецької мови характерне утворення складних слів без сполучувальних елементів чи за допомогою одного й того ж сполучувального елемента *-e*, *-(e)n* або *-(e)s*. Так, всі складні слова від іменника *der Tisch* утворюються без сполучувальних елементів, як-от: нім. *Tischbein*, *Tischbesen*, *Tischblatt*, *Tischcomputer*, *Tischdame*, *Tischdecke*, *Tischdekoration*, *Tischecke*, *Tischfußball*, *Tischgebet*, *Tischgesellschaft*, *Tischgespräch*, *Tischkultur*, *Tischlampe*, *Tischrede*. Основа іменника *die Birke* виступає при словотворі у всіх випадках зі сполучувальним елементом *-n*: *Birkengewächs*, *Birkengrün*, *Birkenholz*, *Birkenreizker*, *Birkenrinde*, *Birkenröhrling*, *Birkensaft*, а іменника *der Staat* – з елементом *-s*: *Staatsaffäre*, *Staatsakt*, *Staatsamt*, *Staatsangehörige*, *Staatsanwalt*, *Staatsarchiv*, *Staatsbeamte*, *Staatsbesuch*, *Staatsbibliothek* тощо. Словотвірною основою іменника *die Gans* є в усіх випадках *Gänse-*: *Gänsebraten*, *Gänsefeder*, *Gänsefett*, *Gänsefingerkraut*, *Gänsehaut*, *Gänseleber*, *Gänseeschmalz*. У деяких іменників основа може виступати при словотворі зі сполучувальним елементом або без нього, як-от: *Arbeitgeber*, *Arbeitnehmer*, але *Arbeitsamt*, *Arbeitsbeginn*; *Augenarzt*, *Augenausdruck*, *Augenbraue*, але *Augapfel*; *Mitgliedsstaat* або *Mitgliedstaat*. Така варіативність основи не порушує єдності цих слів, поки зовнішні відмінності не виражають ніяких семантичних розбіжностей.

В омонімічних словах, які виокремилися з одного полісемічного слова, крім семантичних розбіжностей, спостерігається своєрідне оформлення твірної основи, коли за певною твірною основою закріплюється певне значення. Процес диференціації словотвірних основ при розщепленні єдиного багатозначного слова на омоніми можна прослідкувати на прикладі розвитку омонімів *die Presse* «лещата, прес» і *die Presse* «преса». Обидва омоніми зводяться до див. *fressa* «лещата», запозиченого з лат. *pressura* «утиски, гноблення», яке зустріча-

ється у баварському діалекті у формі *pressa* «лещата». Близько 1500 р. у слова розвинулося значення «друкарський прес» під впливом франц. *presse*, а з XVIII ст. словом *presse* починають позначати друковані твори, передовсім газети і журнали. У процесі розвитку цього значення, поки *Presse* було єдиним словом, словотвірною основою було *Preß-*, і всі похідні і складні слова утворювалися незалежно від їх значення від цієї основи, наприклад: *Preßfreiheit* «свобода друку», *Preßkohle* «пресоване вугілля», *Preßgesetz* «закон про пресу», *Preßholz* «пресовані дрова». У словнику братів Грім можна знайти такі приклади вживання цієї словотвірної основи: «<...> Da ich vernehme, dasz die preszfreiheit in preszfrehheit ausartet» [13] – «<...> Оскільки я відчуваю, що свобода преси вироджується у зухвалість преси». У сучасній німецькій мові від основи *Press-* утворюються слова зі значенням «пресований», як-от: *Pressform* «форма для пресу», *Pressglas* «пресоване скло», *Pressharz* «пресувальна смола», *Presshefe* «пресовані дріжджі», *Presskopf* «пресувальна головка», *Pressluft* «стиснене повітря», *Presspapier* «тиснений папір», *Presssack* «зельц». Щоб утворити складне або похідне слово зі значенням «преса», необхідно відштовхуватися від твірної основи *Presse-*: *Presseagentur* «інформаційне агентство», *Presseamt* «прес-служба», *Pressebericht* «кореспонденція», *Pressebüro* «інформаційне бюро», *Pressdienst* «прес-служба», *Pressefreiheit* «свобода друку», *Pressekampagne* «інформаційна кампанія», *Pressekommentar* «коментар у пресі», *Pressekonzern* «газетний концерн», *Pressemeldung* «коротке повідомлення». Таким чином, розпад полісемічного слова *Presse* на омоніми оформився в послідовному розрізненні словотвірних основ. Словотвірні ряди омонімів *die Presse* «лещата, прес» і *die Presse* «преса» чітко відрізняються як у семантичному, так і в структурному відношенні.

Аналогічний шлях розвитку проходять омоніми *der Stab* «палиця, жезл» і *der Stab* «(військ.) штаб». Обидва омоніми зводяться до двн. *stab*, свн. *stap* «опора, стовб». У середні віки слово набуло значення «палиця» і вживалося у композитах *Wanderstab* «посох», *Pilgerstab* «посох», з XVIII ст. – у словах *Maßstab* «маштаб», *Gitterstab* «стержень решітки». У XVII ст. розвивається значення «жезл», як атрибут командувача військ, виникає композит *Marschallstab* «маршальський жезл». Пізніше на основі метонімічного переносу з'явилося значення «штаб», як сукупність вищих офіцерських чинів, як-от: «Hebste einen armen knecht zum hohen stab empor» [13] – «Підвищеш бідного наймита в чині до штабного офіцера». Полісемічне слово розпадається на два омоніми, кожен з яких послідовно утворює складні слова від різних словотвірних основ. Так, значення «палиця» виражене словотвірною основою *Stab-*: *Stabhochsprung* «стрибки з жердиною», *Stabwechsel* «естафета», *Stabdiagramm* «стовпчаста діаграма; гістограма», а значення «штаб» – основою *Stabs-*: *Stabsoffizier* «офіцер штабу», *Stabsquartier* «штаб-квартира», *Stabschef* «начальник штабу». Структурне відокремлення словотвірних основ сприяє диференціації значень обох омонімів.

Різні словотвірні моделі характерні також для омонімів *die Rolle* «ролик, коліщатко» і *die Rolle* «роль». Обидва слова походять з франц. *rôle* (< лат. *rotula, rotulus* «трубка, коліщатко»), що позначало спочатку грамоту на скрученому в трубочку пергаменті. Це значення наявне сьогодні у словах *Stammrolle* «список особового складу», *Bürgerrolle* «список громадян», *Steuerrolle* «перелік податків або платників податків». З цього

розвинулося значення «роль», як «написана на згортку роль актора» з розширенням значення у XVII ст. до «всі дії актора в п'єсі». Інший напрям розвитку значення – від поняття «трубка, коліщатко, скручений предмет» до «ролик» (близько 1300 р.). У сучасній німецькій мові словотвірні основи цих омонімічних іменників відрізняються не тільки семантично, але й структурно. Значення «ролик» виражається словотвірною основою *Roll-*: *Rollschuhe* «роликові ковзани», *Rollladen* «жалюзі», *Rollstuhl* «інвалідне крісло», *Rolltreppe* «ескалатор», а «роль» – словотвірною основою *Rollen-*: *Rollenbesetzung* «розподіл ролей», *Rollenfach* «амплуа», *Rollentext* «текст ролі», *Rollenspiel* «гра по ролях».

Розрізнявальні ознаки між омонімами *die Börse* «гаманець» і *die Börse* «біржа» (< нідерланд. *(geld)beurs* < пізньолат. *bursa* «хутро, шкіряний мішок» < грецьк. *býrsa*) проявилися також у словотворі, але в іншому плані: перший іменник виступає лише як означуване (базове) слово, як-от: *Geldbörse* «гаманець», а другий – в основному, як означальне слово: *Börsenaufsicht* «біржовий нагляд», *Börsenbericht* «біржовий бюлетень», *Börsengang* «котування на біржі», *Börsenhandel* «біржові торги», *Börsenkrach* «біржовий крах», *Börsenkurs* «біржовий курс», *Börsenmakler* «біржовий маклер», *Börsennachrichten* «біржові новини», *Börsenspekulation* «біржові спекуляції», *Börsenschluss* «закриття біржових операцій», *Börsensturz* «падіння курсу акцій», *Börsenwesen* «біржова справа», *börsenfähig* «який котується на біржі» та інші.

Цікавими є також словотвірні особливості омонімів *das Stück* «шматок» і *das Stück* «п'єса». Обидва слова зводяться до двн. *stucki* > свн. *stücke* «шматок». У середні віки розвивається значення «земельний наділ, ділянка», у рвнв. періоді з'являється значення «уринок тексту». З XVI ст. іменник *das Stück* зафіксовано також у значенні кількості: «vierhundert stuck goldts» (1565), музичних і літературних творів: «ein für sein instrument gesetztes stück» (1536) [13]. У значенні «п'єса» іменник *das Stück* починає вживатися з XVIII ст.: «Eine Hauptrolle in einem der aufgeführten Stücke bekommen» [15] – «Отримати головну роль в одній із п'єс». У сучасній німецькій мові обидва омоніми частіше виступають другим компонентом складного слова; при цьому *das Stück* «шматок» у складних словах втрачає конкретне значення: *das Beweisstück* «доказ», *das Fundstück* «знахідка», *das Gepäckstück* «багаж», *das Kunststück* «фокус, трюк», *das Bubenstück* «пустощі», *das Schriftstück* «рукопис», *das Frühstück* «сніданок». У цих прикладах семантично значимим є перший компонент складного слова, а іменник *das Stück* виконує роль суфікса і конкретизує значення композита. У значенні «п'єса» іменник *das Stück* у композитах є повнозначною основою: *das Bühnenstück* «театральна п'єса», *das Erfolgsstück* «популярна п'єса», *das Volksstück* «буфлеска п'єса», *das Klavierstück* «п'єса для фортепіано». Тут основне смислове навантаження несе слово *das Stück*, а перший компонент лише уточнює різновид п'єси.

Висновки. Наведені приклади свідчать про закріплення за омонімічними твірними основами різних значень, неоднакове функціональне навантаження омонімів при словотворі, деєтимологізацію одного з омонімів у складному слові і перетворення його на морфему. Всі ці явища є проявом синергетичних потенцій омонімії в процесі словотвору складних слів.

Перспективним вважаємо дослідження синергетичної сутності дериваційних механізмів сучасної німецької мови, що спрямовані на породження одиниць вторинної номінації внаслідок вербокративних зусиль мовців.

Література:

1. Азарова Л.С. Складні слова в українській мові: структура, семантика, концепція «золотої» пропорції : [монографія] / Л.С. Азарова. – Вінниця : Універсум-Вінниця, 2000. – 222 с.
2. Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии / О.С. Ахманова. – [3-е изд.]. – М. : Книжный дом «Либроком», 2009. – 296 с.
3. Єнікеєва С.М. Синергетичні аспекти семантичної деривації (на матеріалі сучасної англійської мови) / С.М. Єнікеєва // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – Вип. 32. – Житомир: ЖДУ, 2008. – С. 140–144.
4. Карпов В.А. Язык как система / В.А. Карпов. – [3-е изд.]. – М : УРСС, 2009. – 304 с.
5. Кійко С.В. Мовна і міжмовна омонімія в німецько-українських паралелях : лінгвосинергетичний аспект : дис. ... докт. філол. наук : 10.02.04 – Германські мови, 10.02.15 – Загальне мовознавство / С.В. Кійко. – Чернівці, 2015. – 509 с.
6. Мова і час. Розвиток функціональних стилів сучасної української літературної мови / [С.Я. Єрмоленко, Г.М. Колесник, К.В. Ленець, А.Ф. Марахова, М.М. Пилинський, Л.О. Пустовіт, В.М. Русанівський]. – К. : Наук. думка, 1977. – 238 с.
7. Радомська Л.А. Вивчення обсягу поняття «юкстапозит» у сучасному мовознавстві / Л.А. Радомська. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ir.lib.vntu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/4975/Vivchennya_obsyagu_ponyattya_yuxtapozit.pdf.
8. Соболева П.А. Словообразовательная полисемия и омонимия / П.А. Соболева. – М. : Наука, 1980. – 294 с.
9. Стишов О.А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації) : [монографія] / О.А. Стишов. – [2-ге вид., переробл.]. – К. : Пугач, 2005. – 388 с.
10. Тихонов А.Н. Проблемы составления гнездового словообразовательного словаря современного русского языка : курс лекций / А.Н. Тихонов. – Самарканд, 1971. – 378 с.
11. Bünning K.-D. Deutsches Wörterbuch / K.-D. Bünning. – Chur : Isis Verlag, 1996. – 1504 s.
12. Duden. Das große Wörterbuch der deutschen Sprache. [Електронний ресурс]. – In 10 Bd. – On CD. – Berlin, 2000. – Назва з титул. Екрану.
13. Grimm J. Deutsches Wörterbuch / J. Grimm, W. Grimm. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://woerterbuchnetz.de/DWB>.
14. Langenscheidt Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache / Hrsg. von D. Götz u. a. – Berlin [u. a.] : Langenscheidt, 2008. – 1307 s.
15. Paul H. Deutsches Wörterbuch. Bedeutungsgeschichte und Aufbau unseres Wortschatzes. [Електронний ресурс] / Hermann Paul. – CD-ROM-Ausgabe von H. Rehbock. – Berlin : Publisher, 2002. – Назва з титул. екрану.
16. Wahrig G. Deutsches Wörterbuch / G. Wahrig. – [8. Aufl.]. – Gütersloh : Bertelsmann Lexikon Verlag, 2006. – 1728 s.

Кійко С. В. Синергетический потенциал омонимии сложных слов

Аннотация. В статье рассмотрена омонимия сложных слов, выявлены случаи закрепления за омонимическими производными основами различных значений, неоднаковой функциональной нагрузки омонимов при словообразовании, деэтимологизации одного из омонимов в сложном слове и его преобразование на морфему. Все эти явления свидетельствуют о синергетических потенциях омонимии в процессе словообразования.

Ключевые слова: омонимия, синергетика, сложные слова, словообразование, соединительные элементы.

Kiyko S. Synergetic capacity of compounding homonymy

Summary. The article deals with the homonymy of compoundings. The analysis of homonymy of compound words of German language revealed a number of facts in fixing of different meanings according to homonymous wordforming bases, unequal functional loading of homonyms in word-forming, de-etymology of one of homonyms in a compound word and transforming it into a morpheme. All these phenomena are manifestation of synergetic potencies of homonymy in process of word-forming of compound words.

Key words: homonyme, synergetic, compoundings, composition, connective elements.